

वाचन संस्कृतीमधील बदल आणि विकासासाठी ग्रंथालयाचे योगदान

* डॉ. बी.डी. राजगे

* ग्रंथपाल, श्री. रावसाहेब रामराव पाटील महाविद्यालय सावळज. ता तासगाव. सांगली - ४१६ ३११

प्रस्तावना :

आपला इतिहास , वर्तमान याविषयीच्या ज्ञानप्राप्तीसाठी तसेच साहित्य , कला व क्रीडा या संदर्भातील सखोल माहिती मिळवण्यासाठी वाचन हा सर्वोत्तम मार्ग आहे . वाचनामुळे

व्यक्तीचा मानसिक विकास होतो . त्याची विचार शक्ती तीव्र होते . वाचनामुळेच शब्दसंग्रह वाढतो आणि तर्कशुद्ध विचार करण्याची आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसीत होते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

दैनंदिन गरजा आणि ज्ञानप्राप्ती साठी वाचन हा महत्त्वाचा घटक आहे . ग्रंथवाचन व आकलनामुळे व्यक्ती व समाजाची सर्वांगीण प्रगती होते . व्यक्तीचे विचार प्रगल्भ बनतात . एकूणच व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होतो . वैचारिक व भावनिक क्षमतांचा विकास घडून येतो . जीवनाकडे पाहण्याच्या कक्षा रुंदावतात सामाजिक सांस्कृतिक जाणीवांची वाढ होते . चांगल्या कथा , कविता आणि कादंबऱ्यांच्या वाचनातून माणूस आपला तणाव विसरून मनशांती मिळवू शकतो . प्रेरणादायी साहित्य वाचल्यास सकारात्मक जाणिवेचा विकास होतो एकूणच वाचनामुळे चिंतनशीलता वाढते व्यक्ती अधिक सजक बनते ज्ञान विचार व संस्कार प्राप्तीसाठी नियमित वाचन करावयास हवे . कारण वाचन ही केवळ माहिती मिळवण्याची प्रक्रिया नाही तर मानवी जीवनात परिवर्तन घडवणारी मन आणि शरीर या दोन्हीसाठी एक उपयुक्त अशी सर्वांगीण कृती आहे . सकारात्मक जाणीव यांच्या साहित्याच्या वाचनामुळे मानवी विचार शक्तीचा विकास होतो व्यक्तीची एकाग्रता आणि स्मरणशक्ती वाढते . भाषिक आणि भावनिक क्षमतांचाही

विकास घडून येतो . चांगल्या साहित्याच्या वाचनामुळे आपल्या मानसिक आणि शारीरिक स्वास्थ्यावर देखील चांगले परिणाम घडून येतात . चांगल्या साहित्याच्या वाचनामुळे माणूस त्या कथा विश्वात गुंततो आणि त्याच्या दैनंदिन चिंतेपासून दूर जातो यामुळे वाचनाला माईंड रिलॅक्सेशन तंत्र देखील म्हटले जाते . देवळे मठ यासारख्या व्यवस्थेतून जुन्या काळी ग्रंथालयांचा विकास झाला आहे . जुन्या काळातील राजे किंवा शासक आपल्या गरजांसाठी मातीच्या विटांवरील ग्रंथ , ताडपत्र किंवा चामड्यावरील लेखन साहित्य , हस्तलिखित स्वरूपातील ग्रंथसाठा बाळगता असत . परंतु प्राचीन काळी सर्वसामान्यांना ग्रंथालयांचा वापर करता येत नसे . राजघराण्यातील मर्यादित व्यक्ती , मंत्री गण अथवा धर्मप्रमुख गट ग्रंथ साहित्यापर्यंत पोहोचू शकत असे . काही ग्रंथ तर साखळदंडांनी बांधून ठेवले जात . ग्रंथांचे रक्षण करणे हेच ग्रंथपालांचे मुख्य काम असे . भारतासारख्या खंडप्राय देशात तर ज्ञानसंपादन व वाचन कला येणे ही विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी होती . धार्मिक अधिकार अथवा राजाची परवानगी न घेता ज्ञानप्राप्ती किंवा वाचन करू पाहणाऱ्यांना

कडक स्वरूपात दंडित केले जात असे . संत तुकारामांनी निर्माण केलेली अभंग गाथा देखील इंद्रायणी नदी मध्ये बुडवून नष्ट करण्याचा प्रयत्न हे या एक उदाहरण म्हणता येईल . युरोपात औद्योगीकरणाचा प्रारंभ झाला आणि वसाहतवादी साम्राज्यवृत्ती वाढू लागली . भारतात ब्रिटिशांचे आगमन झाले आणि पुढील काळात राज व्यवस्था निर्माण झाली . ब्रिटिशांच्या फायद्यासाठी का होईना पण येथील विविध जाती जमातीच्या सर्वसामान्य जनतेला शिक्षण प्रक्रियेच्या माध्यमांमधून अक्षर ओळख होऊ लागली . काही प्रमाणात ज्ञानाचे सार्वत्रिकीकरण झाले . गटेनबर्ग या शास्त्रज्ञांनी छापखान्याचा शोध लावला पुढे त्याचा विकास होऊन छपाईतंत्र विकसीत झाले . त्यामुळे त्यापक प्रमाणात ग्रंथ निर्मितीला चालना मिळाली . त्यामुळे ज्ञान -विज्ञान व मनोरंजनासाठी वाचन साहित्य सहजतेने उपलब्ध होऊ लागले . त्यामुळे आधुनिक काळात वाचन संस्कृती संदर्भात परिस्थिती बदलत गेली . भारतामध्ये बडोदा नरेश महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्यामुळे सार्वजनिक ग्रंथालय उद्यास आले . पुढे त्यांच्याच प्रयत्नांनी या चळवळीला प्रोत्साहन मिळाले . भारतात विविध ठिकाणी सार्वजनिक ग्रंथालय विकसित होऊ लागली आणि त्या माध्यमातून लोकांना वाचनासाठी ग्रंथांची माहिती साहित्याची उपलब्धता होऊ लागली . भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लोकशाही गणराज्य व्यवस्था स्वीकारली गेली . परिणामी सर्व जाती धर्मासाठी शैक्षणिक विकासाची द्वारे खुली झाली . शालेय महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय ग्रंथालयांची व्यापक प्रमाणात भारतभर निर्मिती झाली . एकविसाव्या शतकातील तंत्रज्ञानामुळे वाचन संस्कृतीत फार बदल झाला आहे . मानवी सभ्यतेच्या उत्क्रांतीमध्ये वाचन हा महत्त्वाचा घटक राहिला आहे . पारंपारिक वाचन पद्धती पासून डिजिटल वाचन संस्कृती पर्यंत झालेला बदल ध्यानी घेऊन वाचन संस्कृतीवर अभ्यास करण्याची गरज आहे .

" ज्यामध्ये ज्ञानग्रंथीत केले जाते , संग्रहित केले जाते ते ग्रंथ होत . यामध्ये सर्व प्रकारच्या ज्ञान साहित्याचा समावेश होतो . हस्तलिखित हे पुस्तके संदर्भ ग्रंथ माहितीपर ग्रंथ संशोधन प्रकरण प्रबंध मानके चित्रे व नकाशे याचाही समावेश यामध्ये होतो " (१) .

ग्रंथामुळे ज्ञानाचे संचयन केले जाते आणि एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित केले जाते . ग्रंथ हे ज्ञान जतन संवर्धन करण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे . बहुविध विषयावर ग्रंथ निर्मिती ग्रंथालयात संग्रहित केली जाते . मराठी विश्वकोशानुसार , "ग्रंथ संग्रहाचे स्थान म्हणजे ग्रंथालय तेथे वाचन साहित्य उपयोगासाठी ठेवले जाते आणि वाचकांच्या मागणीनुसार उपलब्ध करून दिली जाते ." (२)

आजच्या आधुनिक काळात नवीपिढी माहिती व ज्ञानसेवा मिळण्यासाठी संगणक आणि मोबाईलचा वापर करू लागली आहे . व्हाट्सअप , फेसबुक , इन्स्टा , ट्वीटर , स्टोरी टेलिंग इ. प्रकारचे ॲप विकसीत झाल्यामुळे ग्रंथवाचनाची पारंपरिक संस्कृती लोप पावत चालली आहे . मुद्रित व डिजिटल माहिती सेवांची तुलना केल्यास मुद्रित स्वरूपातील वाचन साहित्य हे वाचकांना सत्यनिष्ठ व खात्रीलायक वाटते . ग्रंथांच्या लेखक व प्रकाशक या विषयीची स्पष्ट माहिती ग्रंथावर असते . त्यामुळे या माहितीसाठी प्रकाशन संस्था आणि लेखक जबाबदार आहे याची जाणीव वाचक वर्गाला असते . तर डिजिटल वाचन साहित्य निर्माण करणाऱ्या माणसाविषयी पूर्णतः खात्री वाटत नाही आणि म्हणूनच डिजिटल साहित्याच्या सत्यनिष्ठतेबाबत वाचक काही प्रमाणात साशंक असतो . परंतु खात्रीशीर वेबसाईट अथवा दर्जेदार ई मासिकांमधून चांगल्या प्रकारची माहिती उपलब्ध होऊ शकते . डिजिटल मोबाईल नेट सेवा उपलब्ध नसलेला सर्वसामान्य वाचक वर्ग अदयपही मुद्रीत वाचन साहित्यावर अवलंबून आहे .

वाचन संस्कृतीमधील बदल : मुद्रित पुस्तकांपेक्षा ई-पुस्तके व ऑनलाईन माहिती सेवा उपलब्ध झाल्यामुळे डिजिटल वाचनात वाढ झाली आहे . मोठे ग्रंथ हाताळणे आणि एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेणे थोडे अवघड आहे . त्यामानाने नवीन पिढीला मोबाईल वापरणे आणि त्याच्या छोट्या आकारामुळे एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर नेणे सोपे आहे . जलद इंटरनेट - मोबाईल मुळे गतिमान पद्धतीने आवश्यक माहिती सेवा उपलब्ध होते . त्यामुळे मुद्रित साहित्या ऐवजी डिजिटल साहित्याकडे नवीन पिढी आकृष्ट झाली आहे . ग्रंथरूपाचे गंभीर स्वरूपाचे वाचन करण्याऐवजी डिजिटल स्क्रीन वर मनोरंजनपर विषय सहज उपलब्ध होतात त्यामुळे मुद्रित ग्रंथादी साहित्याकडे दुर्लक्ष होत आहे आणि डिजिटल सामाज माध्यम गतीने विकसीत होत आहेत . हवी ती माहिती तात्काळ आणि व्यापक प्रमाणात सहज मिळवता येते त्यामुळे इंटरनेट संगणक - मोबाईलवर आधारित वाचन संस्कृती वाढत आहे .

डिजिटल वाचन संस्कृती समोरील आव्हाने:

१ . आरोग्य :

आधुनिक पिढीमध्ये डिजिटल माध्यमे लोकप्रिय आहेत . परंतु डिजिटल अथवा मोबाईल मधील माहिती सेवा मिळवित असताना त्यातील तीव्र उजेडामुळे डोळ्याचे आरोग्य धोक्यात येते . तसेच डिजिटल साधन साहित्य सतत वापरण्याचे व्यसन जडते . डोळ्यावरील ताणतणावामुळे डोकेदुखी निर्माण होते एकुणच मानवी आरोग्यावर याचे विपरीत परिणाम होऊ शकतात . दृश्य माध्यमांची दीर्घकालीन सवय झाल्याने वाचक मुद्रीत वाचन साहित्यामध्ये रमत नाही . त्याला संगणक किंवा मोबाईलवर रिल्स पाहणे किंवा हलकेफुलके वाचन करण्याची सवय जडते . त्यामुळे वैचारिक ग्रंथ किंवा दीर्घकथा - कादंबरी वाचनाची सवय लोप पावत आहे . डिजिटल मनोरंजनाच्या संस्कृतीमध्ये सर्वात महत्त्वाचा दुष्परिणाम म्हणजे त्यावर अश्लील स्वरूपाचे साहित्य

उपलब्ध होण्याचा आहे . जगभरातील अशा प्रकारचे साहित्य कमी वेळात उपलब्ध झाल्यामुळे त्याचा अल्पवयीन विद्यार्थी आणि तरुण पिढीवर गंभीर परिणाम होऊ शकतो . सततअश्लील चित्रफिती पाहिल्यामुळे समाजात विकृत प्रवृत्ती वाढू शकते . यातून व्यक्ती आणि समाजाच्या आरोग्यासंदर्भात गंभीर समस्या निर्माण होऊ शकतात .

२. वेळेचा अभाव:

दैनंदिन धावपळ कामाचा ताण आणि मोबाईल वापरण्याची सवय यामुळे मुद्रीत साहित्य वाचनास वेळ मिळत नाही . यामुळे ग्रंथवाचन सवय लोप पावत आहे . अनेकांची वाचनाची सवय तुटल्यामुळे देखील वाचन करण्यासाठी लोक कंटाळा करतात .

३ ग्रंथालय संस्कृतीचा ऱ्हास:

सार्वजनिक ग्रंथाचे मोठ्या प्रमाणामध्ये चळवळ सुरू झाली होती शासनाकडून त्यांना अनुदानही मिळत होते परंतु मागील वीस वर्षांपासून नवीन सार्वजनिक ग्रंथालयांना शासन अनुदान देत नाही आणि जुन्या सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या अनुदानात पुरेशा प्रमाणामध्ये वाढ झालेली दिसत नाही . शालेय, महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय ग्रंथालयांना देखील शासकीय मदत निधीचा तुटवडा जाणवतो . यामुळे ग्रंथालयांना व्यापक प्रमाणात सेवा देणे शक्य होत नाही .

४ तरुण पिढीचा वाचनाकडे कल कमी:

मोबाईलवर गुगल सर्च मुळे, डिजिटल रिल्स , व्हिडिओ, गाणी यासारखे मनोरंजनाचे साहित्य सहजतेने उपलब्ध होते . दैनंदिन कामकाजात वैतागलेला माणूस त्यात सहजतेने रमून जातो . यामुळे ग्रंथ साहित्याकडे दुर्लक्ष्य होते . यामुळे सखोल वाचन व सर्जनशील जाणिव मंदावल्या आहेत . शैक्षणिक पातळीवरील मर्यादा: अलीकडच्या काळातील विद्यार्थी वर्ग हा ज्ञानासाठी वाचण्याऐवजी मार्क मिळवण्यासाठी वाचत आहे . तो

परीक्षार्थी बनला आहे यामुळे विविध पुस्तकामधून ज्ञान मिळविण्या ऐवजी 'गार्ड' स्वरूपातील मार्गदर्शन मिळविण्यात धन्यता मानतो . आणि अभ्यासापलीकडे साहित्य , इतिहास , संस्कृती यासाठी वाचन करत नाही . ग्रंथालयांकडून मनोरंजनासाठी किंवा स्वतंत्र वाचन वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जात नाही . याचाही विपरीत परिणाम होतो .

५. **सामाजिक संवादाचा अभाव:** दैनंदिन कामकाजाची व्यस्तता आणि स्पर्धात्मक वातावरण यामुळे एका माणसाला दुसऱ्या माणसाशी संवाद साधण्यास वेळ मिळत नाही . तसेच संगणक आणि मोबाईल मधील डिजिटल आनंदात माणूस व्यस्त झाला आहे . त्यामुळे आपण वाचून मिळविलेले ज्ञानानुभव इतरांना सांगण्यासाठी चांगल्या श्रोत्यांचा अभाव झाला आहे

६. इंग्रजी शाळांच्या प्रभावामुळे विद्यार्थी इंग्रजी भाषिक बनतात . त्यामुळे मातृभाषेतील ग्रंथांकडे त्यांचे दुर्लक्ष होते दुसऱ्या बाजूने इंग्रजी भाषेवर पुरेसे प्रभुत्व नसल्यामुळे इंग्रजीतील समृद्ध साहित्याचेही योग्य वाचन होत नाही . यामुळे नवीन पिढीचे ज्ञानासंदर्भात कुपोषण होण्याची शक्यता आहे . माणसाची नवविचार करण्याची क्षमता ही त्याच्या मातृभाषेतील प्रभुत्वामुळे वाढते त्यामुळे मातृभाषेमधील साहित्याच्या वाचनाला प्राधान्य दिले पाहिजे . शैक्षणिक व सार्वजनिक ग्रंथालयांनी वाचन संस्कृती विकासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे .

वाचन संस्कृती विकासासाठी ग्रंथालयांना विविध प्रकारचे प्रोत्साहनात्मक उपक्रम आखावे .

तत्पर ग्रंथालयीन सेवा: तत्पर ग्रंथालयीन सेवा देण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करणे आवश्यक आहे . ओपॅक सारखी संगणकीय सुविधा किंवा कोहा सारखे ग्रंथालयीन सॉफ्टवेअर या कामी उपयुक्त पडू शकते . त्याचप्रमाणे ग्रंथालयाचे पूर्णतः डिजिटलायझेशन झाले असल्यास तत्पर सेवा देता येऊ शकते. कुशल व सकारात्मक

जाणिवे असलेले ग्रंथालयीन कर्मचारी यासाठी आवश्यक आहेत .

डिजिटल वाचनाची जागृती : आधुनिक काळ हा विज्ञान तंत्रज्ञानाचा काळ आहे . इंटरनेट व मोबाईल सेवेमुळे सर्वत्र डिजिटल वाचनास सुरुवात झाली आहे . ऑनलाइन पुस्तके, मासिके , ऑडिओ बुक्स द्वारे विविध विषयावरील वाचन साहित्य मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत आहे . तंत्रज्ञानामुळे प्रचंड प्रमाणातील माहिती अत्यंत छोट्या जागेत सांभाळता येऊ शकते . तसेच एका जागेवरून दुसऱ्या ठिकाणी स्थानांतरित करता येते . माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील अत्याधुनिक ए.आय . टेक्नॉलॉजी मुळे

वाचकांना हवा असलेला आवश्यक संदर्भ चटकन शोधता येऊ शकतो . या पद्धतीचा वापर करून वाचकांना दर्जेदार , उपयुक्त माहिती तातडीने मिळण्यास मदत होते . ग्रंथालयांनी या पद्धतीच्या वापरामधून वाचकांची संख्या वाढवण्यासाठी प्रबोधन करणे आवश्यक आहे . गटनिहाय उपक्रम : ज्येष्ठ नागरिक अपंग व्यक्ती विद्यार्थी वर्ग बालविभाग महिला विभाग असे वाचकांचे गट करून त्यांच्या आवडीनुसार वाचन साहित्य उपलब्ध करून दिल्यास वाचन संस्कृती झपाट्याने विकसित होते. यासारखे विविध उपक्रम राबवण्यासाठी ग्रंथपालांमध्ये सकारात्मक जाणीव आणि इच्छाशक्ती असणे आवश्यक आहे .

सारांश:

ग्रंथवाचन ही केवळ सवय नाही तर मानसिक संस्कृती व बौद्धिक उन्नतीचे साधन आहे . राष्ट्राची प्रगती समाजाच्या ज्ञानधारणा आणि संशोधक वृत्तीवर अवलंबून आहे . ग्रंथाशिवाय जग म्हणजे अराजकच आहे . विकसित मनुष्यबळ निर्माण होण्यासाठी तसेच समाजाची सर्वांगीण उन्नती होण्यासाठी वाचन आवश्यक आहे . आजच्या काळातील वाचनाच्या प्रवृत्ती व स्वरूपांचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की पूर्वीच्या काळी मर्यादित लोकांनाच लिहिण्या वाचण्याची कला अवगत होती . आजच्या काळात

लेखन वाचन कलेचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे . त्यामुळे ग्रंथ वाचन संस्कृती टिकून आहे . आधुनिक डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे विविध प्रकारचे वाचन साहित्य समाजासाठी सहजतेने उपलब्ध होत आहे . त्याचे बरे आणि वाईट देखील परिणाम होऊ शकतात याची जाणीव ठेवून विवेकवादी दृष्टीने त्यातील दर्जेदार आणि उपयुक्त साहित्य विद्यार्थी आणि युवा पिढी पुढे आले पाहिजे आणि अश्लील अथवा चुकीची माहिती पसरविणाऱ्या साहित्यावर बंदी टाकली पाहिजे . शासन व्यवस्था आणि पालक वर्गाने यासाठी योग्य दक्षता घ्यावयास हवी . त्यातून डिजिटल वाचनांमधून निर्माण होणाऱ्या अडचणींवर प्रयत्नपूर्वक मात देणे शक्य आहे . सार्वजनिक आणि शाळा , महाविद्यालयांमधील ग्रंथालय व्यवस्थेने याकामी आणि जबाबदार समाज घटकांनी एकत्र येऊन कार्य केल्यास समाज मानसिकतेत बदल होऊन निश्चितपणे वाचन संस्कृतीची लोकचळवळ निर्माण होईल.

संदर्भ:

१. महाजन शां. ग., 'महाराष्ट्राच्या ग्रंथालय चळवळीचे शिल्पकार' युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे पृ. ४
२. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोश, खंड-5, मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, 1976 पृ. 293
३. देशपांडे, अंजली, तरुण पिढी व वाचनाची सवय, २०१९, प्रेम कथा प्रकाशन
४. जोशी, उषा, पुस्तक संस्कृतीचा प्रवास, २०२०, राजहंस प्रकाशन.
५. देशमुख, शशिकांत, वाचन संस्कृती व समाज, २०१८, मौज प्रकाशन.
६. आवटे, किरण, डिजिटल युगातील वाचन संस्कृती २०२१, ग्रंथाली प्रकाशन.
७. योजना मासिक, आधुनिक भारतातील वाचन संस्कृती
८. www.india.in gov.in भारतीय शिक्षण विषयक वाचन उपक्रम.

Cite This Article:

डॉ. राजगे बी.डी. (2025). वाचन संस्कृतीमधील बदल आणि विकासासाठी ग्रंथालयाचे योगदान. In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XIV (Number VI, pp. 98–102).

Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18168798>